

Персоналії

УДК 378..4.091.113(477.43-21)К-ПДУУ «1918/1920»Огієнко

С.А. Копилов, О.М. Завальнюк

Професор Іван Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.)

Узагальнено результати попередніх досліджень цих авторів про управлінську діяльність першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1918-1920 рр. І.Огієнка. У статті комплексно висвітлено організаторську роботу молодого керівника, яка стосується таких напрямів, як підготовка заходів із заснування вишу у губернському центрі Поділля, вироблення під університетський проект відповідної нормативно-правової бази, кадрове забезпечення підготовки фахівців, формування і зростання студентського контингенту, збільшення кількості навчальних спеціальностей, створення і розвиток інформаційної та навчально-методичної бази, організація і вдосконалення навчального процесу, налагодження науково-дослідної і видавничої роботи, підтримка державотворчих процесів і просвітницької сфери, захист культурно-історичної спадщини українського народу, організація матеріальної допомоги учасникам навчального процесу і технічним працівникам. Розкрито питання про ріст якісних характеристик ректора, набуття демократичного стилю керівництва, а також його внесок у відкриття у місті і забезпечення умов роботи навчальних закладів різних типів та створення і розвиток матеріально-технічної бази університету.

Ключові слова: Іван Огієнко, Кам'янець-Подільський державний український університет, закони, професорсько-викладацька корпорація, студентство, навчальний процес, наукове життя, громадська діяльність, матеріально-технічна база.

Видатну роль у процесі заснування і функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету відіграв великий українець, представник київської української наукової еліти, екстраординарний професор, мовознавець, історик української культури, невтомний працівник на ниві національного відродження

Іван Іванович Огієнко. Його самовідданість українській справі, зразкове служіння Батьківщині, багатогранна і цілеспрямована управлінська діяльність заслуговує на пильну увагу сучасників і врахування при підготовці і підвищенні кваліфікації керівників вищих шкіл в незалежній Україні.

Він народився 2(14) січня 1882 р. у бідній, багатодітній селянській родині, що мешкала у містечку Брусилів Радомишльського повіту Київської губернії. Батко помер рано. Його замінила матір, «найкращу пам'ять про яку заховав на все своє життя» і якій присвятив своє оповідання «Обмана».

Дуже любив читати. Рано почав віршувати. Першу освіту здобув у Брусилівській сільській двокласній школі. «Учився дуже добре, за що на нього було звернуто увагу і зроблено заходи, аби свою освіту продовжував далі» [30, с.2]. 1896 року 14-літній Іван разом з матою направився пішки до Києва, де успішно склав іспити до першого класу військово-фельдшерської школи. Займався дописами до преси. У 15-річному віці опублікував краєзнавчу замітку про життя селян Брусилова. У 1900 р. закінчив навчання і почав працювати у Київському військовому шпиталі. Відчуваючи пробудження національної свідомості, вирішив стати студентом університету св. Володимира, а потім вибрати відповідне місце в суспільній ієрархії.

Не маючи освіти, яка давала право на вступ до вишу, вирішив скласти екстерном іспити за курс середньої школи в Острозькій гімназії. Для цього брав платні уроки у репетитора. У 1903 р. склав успішно іспити і отримав атестат, вступив на медичний факультет університету св. Володимира, куди його спрямували відповідно до раніш отриманого фаху, а потім, за сприяння декана, перевівся на історико-філологічний. Наступного року його відрахували з вишу через несплату коштів за право навчання. Утім велике бажання вчитися і сприяння його наставників сприяли відновленню статусу студента, а виборення Кирило-Мефодіївської стипендії зняло потребу вносити щомісячну плату на рахунок університету [27 с.74-75].

Виявляв зацікавленість українознавчими проблемами, готував ґрунтовні наукові розвідки, які оголошував на семінарі у професора В.П.Перетця. З 1905 р. співпрацює з україномовною пресою. Публікує наукові праці. 1909 р. закінчив університетський курс з дипломом I-го ступеня. Виконав кандидатську роботу «"Ключ розуміння" Іоанікія Галятовського», після чого був рекомендований до зарахування професорським стипендіатом. Однак це питання вирішилося не відразу через характеристику, яку професор Т.Д.Флоринський подав на випускника І.І.Огієнка попечителеві Київської шкільної округи. На

захист молодого вченого публічно виступили відомі українські діячі, чимало впливових людей. Доки вирішення цього питання «зависло», працював в різних приватних середніх школах Києва.

Нарешті у січні 1910 р. його затвердили професорським стипендіатом по кафедрі російської мови і літератури університету св. Володимира. Але це повідомлення отримав лише у березні. Науковим керівником було призначено професора В.П.Перетця. Згадуючи у 1930-х рр. про ту перипетію, І.І.Огієнко помилково заявить, що його науковою спеціальністю була «російська й українська мова й література» [27, с.79; 30, с.2]. У 1910-1912 рр. паралельно навчається на Вищих педагогічних курсах, розвиваючи свій науковий світогляд. Київський цензор С.М.Щоголев у 1912 р. у праці, присвяченій українському сепаратизму, назвав молодого вченого «патентованим українцем», талановитим учнем професора В.П.Перетця, який намагався розвинути свою українізаторську діяльність [41, с.160, 175, 341-342]. Особливо непокоїло царського наглядча за друкуванням словом українофільські публікації І.І.Огієнка в газеті «Рада» під заголовком «Вчимося рідної мови». Утім репресивних наслідків щодо вченого не було: його піддав критиці горезвісний «Киевлянин».

У квітні 1915 р. склав магістерські іспити, прочитав дві вступних лекції і отримав право працювати в університеті приват-доцентом. Утім, через евакуацію майже усіх факультетів, крім медичного, до Саратова, розпочати викладацьку роботу зміг лише восени 1916 року, коли евакуйована частина університету повернулася до Києва (викладав курс «Історія східно-слов'янського наголосу»). До тих пір викладав російську мову на літніх повітових курсах для вчителів вищих початкових шкіл у Радомишлі, успішно працював над відкриттям у Брусиліві вищої початкової школи, формуванням її педагогічного колективу і належним оснащенням, за що отримав звання почесного попечителя цього осередку освіти. Крім того, обійняв посаду вчителя російської мови у шостій Київській державній чоловічій гімназії, увійшов до правління споживчої кооперації на Лук'янівці, що у Києві, де посів місце секретаря [27, с.84]. Продовжував працювати у кількох громадських об'єднаннях – київській «Просвіті», Науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові, Товаристві Нестора-літописця і Українському науковому товаристві у Києві, Товаристві любителів давньої писемності у Петрограді, був одним із редакторів «Записок Українського Наукового Товариства у Києві».

Лютнева революція, яка суттєво вплинула на становище поневолених народів в Росії, скасувала низку попередніх царських

заборон, зокрема на рідне слово і національно-патріотичну тематику. І.І.Огієнко брав участь у різних українські заходах, де лунала рідна мова і обговорювалися перспективи українців, причому не лише у Києві. У квітні його запросили в Радомишль і виступити з лекцією перед членами місцевої спілки народних учителів про українство, його вікову боротьбу і потребу вивчення історії України [20, с.219]. У національному відродженні вчений посідав усе більш вагоме місце. Зокрема, підготував і видав для учительства працю «Рідна мова в українській школі». У ній він переконував: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її скарб. І поки живе мова – житиме й народ як національність. Не стане мови – не стане й національності, і вона розпорошиться поміж дужчим народом... Ми повинні більше знати свою мову, бо завше в силі того знання і сила національного руху, сила національного самоусвідомлення» [22, с.17-20]. Ці слова посилювали активність українців.

Тоді ж вийшла з друку ще одна невеличка праця І.І.Огієнка, присвячена відродженню і потребі якомога більшого поширення рідної мови. У ній акцент зроблено на опануванні її у різних верствах суспільства. Сподіваючись на загальне вивчення української мови, передусім у державних і громадських школах, він склав програму її викладання, а також покажчик відповідної літератури, додав до них історію і закон українського правопису, а також орфографічний словник [21, с.18].

Першу відозву Центральної Ради «До українського народу» від 9 березня 1917 р., в якій йшлося, зокрема, про «заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих...» [31, с.38], він сприйняв як початок довгоочікуваного відродження національної освіти, як керівництво до дії, і вже у квітні розпочав виклади курсу історії української мови студентам історико-філологічного факультету університету св. Володимира власне українською мовою, щоправда, без отримання на те офіційного дозволу від свого керівництва. Такий же крок зробив професор-українець І. В. Шарвольський. Проте, більшість професорської корпорації найпотужнішого і водночас зрусифікованого університету в Україні зустріла ініціативу своїх колег шаленим спротивом [30, с.53]. Вони не сприймали «незаконну» українську мову, підтримуючи професора Т.Д.Флоринського, який упродовж десятиліть «доводив», що такої мови просто не існує, а тому,

мовляв, і нічого дискутувати про її використання в університетській практиці [34, с.340-341].

Про неприпустимість запровадження української мови у вищих школах йшлося, зокрема, у горезвісному колективному «Протесті ради університету св. Володимира», прийнятому в липні 1917 р. Російська професура в Україні не переймалася гострими економічними проблемами за Тимчасового уряду, продовженням непопулярної у народі участі Росії у Першій світовій війні, погіршенням становища трудового люду; її у першу чергу сильно непокоїло те, що «керівники українського руху (Центральної Ради. – Авт.) прагнуть, - на їх думку, - до повної політичної відчуженості і відокремлення від решти Росії тих областей, які вони називають українськими», а також намагаються надати українській мові статус державної, відчинивши для неї двері у навчальні заклади [33, с.6-7]. Останній напрям розцінювали як справжню нісенітницю, адже, на переконання професури, української мови як органічного продукту історичного розвитку і засобу внутрішнього національного спілкування не було, немає і не може бути, бо вона «штучно витворена з певним і явним розрахунком на те, аби зробити її якомога не схожою на загальноросійську мову...» [33, с.7].

З надією на початок українізації закладів вищої освіти в Україні сприйняв І.І.Огієнко рішення двох всеукраїнських учительських з'їздів (квітень і серпень 1917 р.). На останньому він виголосив доповідь про вивчення в школі рідної мови. А під час засідання секції діячів вишів, що працювала на з'їзді під головуванням М.С.Грушевського, доповів про «Найперші завдання української філології» [21, с.262].

Перебуваючи під враженням форуму, зокрема, його звернення до Центральної Ради посприяти, «щоб у вищих школах на Україні були заведені виклади курсів на українській мові» [1], 17 серпня І.І.Огієнко направив до крайового органу влади свою записку «Про українські катедри. На увагу Центральної Ради», де передусім привернув увагу до можливості появи чотирьох українознавчих кафедр (української мови, літератури, історії України та історії західно-руського права) в усіх трьох російських університетах України – св. Володимира, Харківському і Новоросійському, дозвіл на відкриття яких дало Міністерство народної освіти ще на початку революції. Автор записки наголосив, що «українські катедри мають велику вагу в нашій національній житті. Українські катедри будуть нам тими першими огнищами, що стоять на сторожі коло рідної культури. Це будуть перші й націнніші шаблі до нової українізації університетів на нашій рідній землі» [36, арк.51].

З'ясувавши призначення цього нововведення, розмірковував над його можливими перспективами: «Українська кафедра стане осередком відомої науки, буде провадити цю науку вперед, вестиме її на користь та на спожиток рідному краю. Коло кафедри згуртується вся наша молодь, що завше бажає оддати свої сили рідній Україні. Розпочнеться велика культурна праця в самосу університеті – піде робота і поза Університетом, проте й там осередком стане українська кафедра. Українські семінарії розпочнуть культурну наукову роботу не тільки в самоу Університеті, але й поза стінами його, і до їх [них – Авт.] пристануть, крім студентів, і всі [ті], хто офіційно не можуть працювати в Університеті. Такі семінарії та гуртки знаходяться коло вивчення нашої мови, літератури, нашої історії та права» [36, арк.51].

Наголосивши на значенні українознавства для підготовки студентів, І.І.Огієнко з гіркотою констатував, що «українських кафедр нема, і не тільки нема, але й не відаємо, коли будуть». Підстави для такого невтішного прогнозу давав, зокрема, університет св Володимира, який замість кафедр запровадив приватні (необов'язкові) курси з українознавства, на яких мали викладати не професори, а приват-доценти. Тому вчений пропонував Центральній Раді здійснити такі невідкладні заходи: 1) «негайно подбати, аби якнайшвидше закласти українські кафедри, - справжні кафедри з повною програмою, повною кількістю годин, з відомим офіційним штатом, як то єсть на кожній кафедрі»; 2) подбать, аби ці кафедри було заведено ще в цьому [осінньому. – Авт.] семестрі – тоді студенти зможуть одразу ж взятись за українську науку та свою спеціальність...»; 3) допустити до українознавчих кафедр приват-доцентів, як це зроблено на історико-філологічних факультетах Пермського, Саратовського і Томського університетів [36, арк.54]. Вирішальну роль у вирішенні цієї проблеми І.І.Огієнко відводив Центральній Раді. Пропозиції вченого не були прийняті до виконання очільниками українського руху – про них ніхто офіційно не наголосив ні на засіданнях Малої Ради, ні під час виступу у пресі, бо, як пізніше наголошував М.С.Грушевський, «українська наша влада так і не здужала б провести українізацію вищої школи. Занадто багато було все-таки побожного страху перед різними фетишами старого ладу» [3, с.131].

Така активність молодого науковця висувала його на вищі щаблі українського життя, забезпечила йому членство в Товаристві шкільної освіти, а також в Генеральній шкільній раді, яка була дорадчим органом Генерального секретарства освіти Української Центральної Ради.

3 червня І.І.Огієнко прилучився до справи організації в Києві Українського народного університету, увійшовши до складу комісії із заснування цього вишу і разом з іншими українськими науковцями мав доручення виробити проекти штату і навчального плану історико-філологічного факультету [4]. З цим справилися вчасно. У блоці українознавчих дисциплін, які належало у недалекому майбутньому вивчати студентам-філологам, значилася й історія української мови, викладання якої доручать І.І.Огієнку [5; 25, с.2]. А 24 вересня його обрали на посаду секретаря історико-філологічного факультету, яка була другою після деканської [25, с.3].

На святі офіційного відкриття Київського народного українського університету (КНУУ), яке відбулося 5 жовтня, І.І.Огієнко, за дорученням керівництва вишу, виступив перед професурою, студентами і багаточисельними гостями з лекцією на тему «Українська культура», яка мала змістовний історичний ракурс. До культурних надбань революційної доби лектор відніс і появу КНУУ, якому побажав освітлювати українцям шлях у майбутнє. Промова викликала велике захоплення присутніх. За згодою лектора, Генеральний секретар військових справ С.В.Петлюра розпорядився видрукувати її текст 100-тисячним накладом і розповсюдити серед бійців українізованих частин російської армії для підвищення рівня їх національної свідомості. Це було зроблено у найкоротший час, що дало Огієнку авторитету в українських колах [28, с.31].

Сам факт відкриття українського університету вчений сприйняв як довгоочікувану, велику подію національного значення. Відтепер домагання науковців щодо відкриття кафедр українознавства, на перший погляд, немов би втратили свою доцільність. Однак цюва КНУУ насправді не знімала з порядку денного завдання щодо українізації старої вищої школи, яку в нових історичних умовах треба було поставити на службу культурним інтересам і майбутньому українського народу. Тож виконання рішення російської влади про відкриття українознавчих кафедр та ідея заснування паралельних кафедр в тодішніх державних університетах, яку обстоював І.І.Огієнко та інші представники наукової спільноти, залишалися актуальними і надалі.

У КНУУ Іван Іванович став членом ради лекторів і входив до складу таких комісій, як бібліотечна та розбудови мережі українських народних університетів, з великою увагою стежив за станом національної освіти, ставленням професорських корпорацій російських вищих шкіл в Україні до процесу національного відродження після проголошення УНР, вважав, що українська влада зможе якнайповніше

забезпечити розвиток паростків національної вищої освіти до належно організованої системи, яка відповідатиме інтересам українців, потреби їх майбутнього входження до сім'ї європейських народів. Він був свідомий того, що в молодій, нестабільній державі, з нерозвинутими інститутами влади, виправити успадковане від російського режиму становище в галузі освіти досить складно. Бачив він і той опір, який чинила українізації і російська професура, і педагогічні колективи шкіл, і значні групи зрусифікованого міського населення. Тому і обстоював необхідність твердого державного курсу на створення усіх ланок національної освіти – від нижчої до вищої.

Як член комісії з розбудови мережі українських університетів, приват-доцент І.І.Огієнко 22 березня за ст. ст. (4 квітня за н. ст.) 1918 р. побував в складі делегації київських вчених (очоловав ректор КНУУ І.М.Ганицький), що прибула до Кам'янця-Подільського з метою експертизи підстав, зафіксованих у зверненні Кам'янецької міської думи до Міністерства народної освіти УНР про заснування вищої школи в адміністративному центрі Поділля. Разом з іншими делегатами він оглянув будинки, у яких можна було розмістити заклад, земельну ділянку під будмайданчик, де планували звести навчально-лабораторні корпуси, житлові будинки для професури і студентську бурсу, з'ясував рівень місцевого наукового-педагогічного потенціалу, бібліотечні фонди різних губернських установ і закладів. Взяв участь у спільному засіданні університетської комісії міської думи і київської делегації, під час якого висловив міркування щодо структури майбутнього вишу, обсягу прийому студентів і слухачів підготовчого відділення, доцільності відкриття богословського відділення історико-філологічного факультету тощо. У найбільшому міському залі виголосив яскраву лекцію про українську культуру, яку схвально сприйняли сотні слухачів [28, с.239]. Місцеві діячі, після спілкування з членами делегації, висловили побажання, щоб ректором майбутнього університету став 36-річний Огієнко. Як згадувала свідок тодішніх подій О.М.Пашенко, «в цей приїзд делегації Кам'янець душею почув і вибрав першого ректора свого Університету проф. Ів. Ів. Огієнка. Як українці «просвітяне», так й гласні Думи зрозуміли, що тільки тоді, коли Ів. Ів. Огієнко візьметься за цю надмірну тяжку справу, вона буде доведена до кінця» [31, с.6]. Так було покладено початок залученню молодого науковця і активного діяча національного відродження до безпосередньої реалізації цього університетського проекту.

Після гетьманського перевороту українська влада не відмовилася від заснування університету в Кам'янці-Подільському. 18 травня 1918 р. рада лекторів КНУУ обрала І.І.Огієнка відповідальним за відкриття

цього вишу як філії КНУУ. А через 4 дні, 22 травня, той же орган висловився за те, щоб вважати «відповідального за відкриття» «ідентичною [особою] з в.о.ректора університету», але не філії київського вишу [6]. З того часу на вченого були покладені обов'язки щодо вирішення багатьох непростих питань, які стосувалися заснування першого вишу на Поділлі. У пригоді йому став досвід, пов'язаний із заснуванням та діяльністю КНУУ. 19 червня, міністр освіти М.П.Василенко ввів в.о.ректора до складу комісії із заснування вищих шкіл і наукових інституцій, якою керував академік В.І.Вернадський (для участі у розгляді питань, що стосувалися саме Кам'янець-Подільського університету). За дорученням цієї комісії І.І.Огієнко 5-6 липня побував у Кам'янці-Подільському, звідки привіз ціні підтверджувальні документи: ухвалу міської думи про асигнування на потреби вишу 1 млн крб., а також низку рішень про виділення під будівництво закладу 100 дес. громадської землі, передачу університетові (до збудування власних приміщень) триповерхового будинку середньої технічної школи, склад університетської комісії (її очолив І.І.Огієнко), яка маза зайнятися проведенням ремонтних робіт в отриманих приміщеннях; ухвалу губернського народного зібрання – про асигнування в розпорядження Міністерства освіти на потреби Кам'янець-Подільського університету 1 млн крб. сумарно на 3 роки [26, с.92]. Ці документи значно пришвидшили вирішення університетського питання в комісії В.І.Вернадського. І.І.Огієнка залучили також до роботи підкомісії з вироблення переліку факультетів. За її активної роботи 26 липня 1918 р. комісія погодила остаточний варіант законопроекту про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, який передала до Міністерства освіти й мистецтва для внесення на засідання Ради Міністрів Української Держави [33]. 5 серпня текст зі змінами було ухвалено, а через 12 днів його затвердив гетьман Павло Скоропадський. У цій перемозі була певна частка зусиль і в.о.ректора К-ПДУУ. Щасливий І. І. Огієнко того ж таки дня, з неприхованим радісним хвилюванням і великим піднесенням, телеграфував заступнику голови університетської комісії П.М.Бучинському: «Гетьман затвердив Університет. Слава Україні! Слава робітникам щирим! Скоро приїду, привітаю місто» [9].

Цей день припав на 3 вересня. Керівника вишу пишно зустріли на вокзалі. Під час засідання університетської комісії він повідомив зміст закону, розмір кошторису, доповів по хід вирішення питання про заснування богословського факультету. Члени комісії винесли своєму голові «подяку і славу». Основні питання, над якими працювали

присутні, - це проведення ремонту університетського будинку, технічний стан якого був незадовільним, придбання меблів, заснування для студентів їдальні і бурси, а також підготовка до урочистого відкриття закладу. У зв'язку з цим планом склад комісії поділили на три підкомісії, кожна з яких отримала свої завдання.

У наступні дні І.І.Огієнко займався невідкладними проблемами, зокрема розмежуванням приміщень навчального корпусу і флігеля між університетом і середньою технічною школою, організацією ремонту аудиторій, кабінетів і коридорів, створенням товариства допомоги незаможним студентам, підготовкою сценарію свята відкриття вишу. Було визначено, коли відбудеться ця подія – 22 жовтня, у вівторок. У зв'язку з цим було запропоновано оголосити його неробочим у школах міста. Губернській і міській управам він запропонував «скласти відповідні постанови та прохання про святкування в цей день інституцій м. Кам'янця», а в школах міста «прочитати лекції учням про значення університету для освіти і взагалі для життя народу» [10]. На пропозицію ректора вирішили запросити на урочистості 500 видних державних, політичних і культурних діячів України, представників зарубіжних наукових і просвітницьких організацій, вищих начальних закладів, національних об'єднань тощо.

Головаа університетської комісії контролював хід робіт з підготовки до святкового дня і початку першого навчального року. Важко вирішувалися матеріально-технічні питання. Через це Огієнку довелося пробиватися на зустріч до гетьмана Павла Скоропадського. Зроблено це було під приводом необхідності запросити його на урочистості з нагоди відкриття К-ПДУУ. Повернувшись до Києва, всіляко рекламував свій виш, вміщував у всеукраїнській пресі матеріали про нього, а також запрошення до української громадськості взяти участь у майбутніх святкових заходах.

А тим часом вирішувалося питання про офіційне призначення І.І.Огієнка на посаду ректора. У пакеті поданих міністру освіти і мистецтва документів був список його наукових і навчально-методичних праць, який нараховував 58 позицій (за мірками тих часів, це був досить гарний доробок). 12 жовтня з'явився наказ по Міністерству освіти й мистецтва, №167, за яким професор Київського державного українського університету, приват-доцент університету св Володимира Огієнко Івана Іванович командировався з 1 липня 1918 р. (з цього часу розпочиналося фінансування вишу) терміном на 3 роки для виконання обов'язків ректора К-ПДУУ, із залишенням на попередніх науково-педагогічних посадах, без отримання за це платні [19, с.238, 242-245]. Через два дні він із сім'єю (дружина і двос

малолітніх синів) прибули до Кам'яця-Подільського, де усі сили спрямував на завершення ремонтних та інших робіт, розв'язання тих питань, до яких приступив раніше.

За весь період ректорування Огієнку вдалося більш-менш успішно справитися з низкою існуючих проблем, зокрема, із заповненням штату підготовленими для роботи в українському вищій науково-педагогічними працівниками. До початку 1918-1919 навчального року він зумів залучити порівняно невелику групу вчених, які обслуговували потреби двох, а через неповних два місяці – трьох факультетів. Корпорацію професорів і приват-доцентів утворили, крім самого І.І.Огієнка, професори П.М.Бучинський (Кам'янець-Подільський), К.В.Широцький (Київ), В.І.Петр (Ніжин), В.О.Біднов (Катеринослав), приват-доценти М.О.Драй-Хмара, Л.Т.Білецький (обидва з Києва), І.П.Крип'якевич, С.Балей (обидва з Галичини) [19, с.237-238]. Із врахуванням двох асистентів, станом на 22 жовтня кількість викладачів становила всього 13 осіб [11].

Збільшення чисельності науково-педагогічної корпорації відбулося у січні 1919 р., коли міністр народної освіти І.І.Огієнку (за ним залишалася посада ректора К-ПДУУ) призначив 16 осіб з Києва, Катеринослава, Одеси, Харкова професорами і приват-доцентами. До 26 квітня, часу звільнення з керівного поста у Міністерстві народної освіти, він встиг залучити до викладацької роботи ще 4 науковців.

Повернувшись до виконання ректорських обов'язків, І.І.Огієнку, за підтримки наступних міністрів народної освіти, у липні-жовтні 1919 р. зумів збільшити викладацький штат на 34 особи, у т.ч. і тріє прикомандированих працівників Київського державного українського університету. Влітку 1920 р. загальна чисельність професорів, приват-доцентів, лекторів, асистентів і професорських стипендіатів становила 65 осіб [24]. З початком 1920-1921 н.р. кількість ставок науково-педагогічних працівників в університеті зросла у зв'язку з переведенням студентів на вищі курси. Утім, через від'їзд за кордон ректор не брав участі у заміщенні вакансій.

Велику увагу приділяв формуванню студентського контингенту: у пресі розміщував оголошення про прийом юнаків і дівчат різних національностей на навчання, проводив бесіди з майбутніми студентами, працював у складі комісії із зарахування абітурієнтів. Наприкінці 1918 р. на трьох факультетах вже нараховувалося 414 дійсних студентів і вільних слухачів, а у травні 1919 р. - 493 особи. Другий навчальний рік позначився зростанням студентського контингенту до 1393 осіб [7; 17, с.210]. Переважна більшість з них належала до незаможників і гостро потребувала матеріальної

допомоги від своїх родин і держави. Через її малозначність, а часто і відсутність, хлопці і дівчата змушені були працювати поза університетом, щоб заробити на життя, затримували внесення плати за право навчатися. Щоб якось їм допомогти, міністр І.Огієнко наказав звільнити від цієї повинності до 30% студентів, чим певною мірою полегшив їм існування [38].

До університетської молоді ставився надзвичайно толерантно, бачив у ній майбутнє України. У своїй святковій промові 22 жовтня 1918 р. він наголосив, що «наша мета і науковий дослід, і виховання молоді. Університет виховуватиме українську інтелігенцію, ... буде вселяти любов до інших народів» [19, с.119]. Тоді ж він заявив, що відмовляється від своєї ректорської платні, яка стане першою стипендією для когось із сільської бідноти, що здобуватиме вищу освіту в університеті [18, с.87]. Тим самим І.Огієнко натякнув на своє селянське походження, розуміння важкого матеріального стану селянства, показав приклад жертовності у підтримці студентства, який варто було наслідувати небайдужим до українських справ громадянам та інституціям. Ще до відкриття вишу він надіслав органам міського і земського самоврядування своє звернення, де наголосив на гострій проблемі матеріального забезпечення молоді. «...Небувала дорожнеча життя надзвичайно впливає на зменшення академічної праці нашого студентства – бо йому доводиться марнувати свій час тільки на відшукування хліба насущного, забуваючи про хліб духовний». Через це просив відповідні інституції «негайно допомогти незаможному студентству і дати йому можливу змогу нормально вести своє навчання», виділивши певну суму «на стипендії незаможним студентам» [18, с.76-77]. На цей заклик відгукнулися щонайменше 6 повітових земств двох регіонів. Згодом, у 1919 р., до них приєдналася Подільського губерньська народна управа, яка профінансувала 46 стипендій (кожна – по 1200 крб.). Загалом кількість стипендіатів зростала. Упродовж двох навчальних років фінансову допомогу від держави, земств і приватних осіб отримали 153 студенти, що було явно мало, та й розмір їх не задовольняв молодь [17, с.330]. Це добре усвідомлював й сам ректор, який відкрито заявляв, що «наша університетська допомога та стипендії не такі великі, щоб студент міг цілком прожити на них» [18, с.168]. Тому докладав зусиль до збільшення матеріальної підтримки молоді державою. Вже у лютому 1920 р., коли він виконував обов'язки представника вищої української влади у Кам'янці-Подільському, на підтримку університету (переважно на допомогу студентам) було виділено 2,4 млн крб.

Завдяки цьому до кінця червня 109 студентів отримали переважно одномісячні стипендії і одно-двомісячні грошові допомоги [17, с.331].

Особливою турботою ректора було відкриття і робота студентської їдальні, яка обслуговувала молодь за доступними цінами. Позику на її утримання надавала держава. Лише у березні 1920 р. на безкоштовні і дешеві обіди було виділено 150 тис. крб. Наступного місяця ця сума зросла удвічі. З грудня 1919 по травень 1920 рр. їдальня отримала загалом 675 тис. крб. [23, с.4]. Але цих коштів було замало. Привертаючи увагу міністра народної освіти П.І.Холодного до цього питання, він наголошував, що студентством «ніхто не піклується, воно голодає і, не маючи засобів до життя, розбігається». В інтересах держави просив негайно організувати певну допомогу незаможникам, посприяти поверненню їх в аудиторії [38]. На жаль, через погіршення воєнно-політичної ситуації у державі заява не дала поштовху до вироблення відповідного закону і збільшення коштів на підтримку майбутніх фахівців.

Ректор неодноразово ставив питання про покращення матеріальної підтримки науково-педагогічним, навчально-допоміжним і технічним працівникам, часто нагадував керівництву вищої виконавчої влади про необхідність перегляду оплатних норм цим категоріям через значне прискорення інфляційних процесів. Поєднуючи роботу у виші з державно-управлінською, І.І.Огієнко час від часу добивався від уряду підвищення рівня зарплат, яке, проте, не встигало за ростом цін на споживчому ринку. Щоб посприяти виживанню членів трудового колективу, правління вишу на чолі з ректором дозволило виділити частину університетської землі під городи бажаним працівникам. Іншим позитивним кроком того ж органу стало рішення про реалізацію продукції із зразкового університетського городу за цінами, нижчими від ринкових. І, нарешті, щоб мати дешеве борошно, керівництво закладу вирішило засіяти 40 дес. ярими зерновими. Доступність цін, які у тих умовах були мінімальними і не покривали затрат на обробіток землі та вирощення культур, мала вирішальне значення для придбання харчів. Але керівництво вишу йшло на такі збитки, щоб зберегти колектив. Як наголошує архівне джерело, «коли коло двох тижнів деяким служачим університету не було що їсти, ... город ... дав їм городину» [16].

Значною була роль І.І.Огієнка у забезпеченні закладу необхідною матеріально-технічною базою. Після призначення на посаду керівника вишу вирішення цього питання стало одним з головних у його діяльності. Коли виділений для розміщення університету будинок потребував негайного ремонту, ректор довів державним управлінням у

столиці необхідність виділення для цього спеціальних коштів. Так з'явився закон про аксигнування державою 60 тис. крб. для проведення ремонтних робіт. Щоправда, кошторис вимагав аж 119 тис. крб. Для покриття дефіциту І.І.Огієнко домовився з керівником Подільської губернської народної управи про безкоштовне виділення на ремонтні роботи будматеріалів із земських складів. Крім того, звернувся до ліквідаційних комісій майна колишньої російської армії, яке залишалося на території України, з проханням виділити на потреби закладу частину різних дефіцитних матеріалів, які неможливо було купити на ринку. З цього та інших питань ректор двічі побував на аудієнції у гетьмана Павла Скоропадського, після чого чиновники отримали від нього відповідні вказівки про допомогу К-ПДУУ [8]. Зрештою, за стислий період вдалося завершити ремонт і представити оновлений будинок сотням гостей під час святкових заходів..

Для розвитку вишу потрібно було значно більше навчальних площ. Працюючи міністром освіти, І.І.Огієнко видав наказ про передачу усіх приміщень будинку, в якому працювали два навчальні заклади, а також флігель в розпорядження університету, до зведення власних корпусів [39; 40]. З великими труднощами було вирішено питання про залучення споруди місцевої другокласної жіночої духовної школи до університетської бази [12]. За державні кошти, виділені управлінням головноуповноваженого І.І.Огієнка, університет придбав два невеликих будинки, які використовувалися для допоміжних цілей. Започаткували перші кроки із спорудження власних навчальних і навчально-лабораторних корпусів.

Як викладач і науковець, ректор постійно працював над розвитком університетської фундаментальної бібліотеки, яка, завдяки його великим старанням, ще до початку першого навчального року нараховувала 2 тис. примірників. Щоб поповнити фонд, звертався з відповідним проханням до різних наукових структур, університетів, духовної академії, видавництва, приватних осіб. Сам пожертвував бібліотеці 114 різних книг. Його приклад наслідували колеги-професори, приват-доценти, лектори, асистенти. Чимало видань вдалося купити. Загалом станом на жовтень 1920 р.бібліотечний фонд зріс до понад 33 тис. примірників українською, російською, різними європейськими мовами [15], що було досить непоганим результатом.

Оскільки навчальний процес проводився українською мовою, а відповідної літератури гостро не вистачало, то цінною виявилася подана ректором ідея опублікувати тексти лекційних курсів для потреб студентів. І.І.Огієнко був одним з перших професорів, які показали приклад. Загалом вдалося опублікувати 25 таких видань., які

стосувалися різних навчальних дисциплін практично на всіх 5 факультетах. Готували тут й іншу літературу, присвячену окремим питанням навчальних планів, творчості українських письменників тощо, доступну студентському загалу. У 1919-1920 н.р. побачили світ щонайменше 13 таких книг і брошур. Тексти окремих підручників перекладалися українською з європейських мов, що давало змогу певною мірою врахувати зарубіжний навчально-методичний досвід. Чекали своєї черги на друк щонайменше 10 рукописів підготовлених посібників [17, с.281-284].

Студенти віддавали належне професорові-керівникові за його високу науково-педагогічну майстерність, захоплювалися високим методичним рівнем його лекцій з історії української мови. Як університетський лектор, він деб'ютував під час відкритої ним серії вступних лекцій, що було обов'язковою умовою допуску прийнятих на роботу професорів і приват-доцентів до викладання лекційних курсів. Викладаючи обов'язкову дисципліну, він намагався максимально зацікавити аудиторію, дати їй необхідну суму знань, яка мала стати основою для збагачення під час самостійної роботи, при підготовці до практичних занять. Один із студентів пізніше так відгукувався про свого професора: «Особливо ж імпонували нам лекції самого ректора університету проф. Огієнка з української мови. Під його науковою аналізою та цікавою манерою викладав наша мова, така собі звичайна та часами навіть банальна, оживала і, на превелике для нас диво, виростала в поважний об'єкт наукового дослідження та аналіз поряд інших братніх (і не дуже братніх) мов слов'янських народів. Цікава порівняльна метода розгляду мов, посилення на стародавні санскритські джерела, широке використання етнічних відмінностей, все нам імпонувало і сповняло гордість за той скарб, що маємо та нічого про нього не знали. Гарячими оплесками винагороджувала аудиторія кожного разу цього улюблено всіма професора» [2, с.25].

Через неволювання українською мовою частиною студентів, як правило, представниками національних меншин, на пропозицію П.Огієнка Міністерство народної освіти запровадило обов'язковий іспит з цієї мови, яким передбачалося виявити елементарні знання і уміння для того, щоб можна було на достатньому рівні засвоїти дисципліни, на які записалися майбутні фахівці. Цей захід загалом не сподобався тим, хто мав пройти це випробування, утім загалом він мав позитивне значення, так як посприяв кращому засвоєнню професійних програм, про що засвідчують позитивні оцінки у студентських книжках молоді, що не належала до титульної нації (таких було близько 20%).

Одним із найбільш значущих кроків керівника вишу, який був переконаний у необхідності поєднувати освітню і науково-дослідну діяльність, стало заснування наукового товариства з числа осіб професорсько-викладацької корпорації. Воно складалося з двох секцій – гуманітарних і точних наук (сумарно засідали 44 рази) і користувалося значним авторитетом як у виші, так і місті. Ректор доклав зусиль для вироблення і ухвали статуту цього об'єднання, запропонував видавати «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». У підсумку світ побачили лише два із 8 запланованих томів. Сам ректор, маючи обмаль часу через зайнятість ще й роботою в органах державного управління УНР, у 1918-1920 рр. зумів опублікувати курс лекцій для студентів-філологів, 5 різних посібників для загальноосвітньої школи, одну наукову статтю. Крім того, він брав активну участь у наукових дискусіях, реалізовував проект із оснащення університетської друкарні українським, слов'янським і латинським шрифтами (за останнім відрядив двох вчених за кордон). Для активізації наукової роботи вчених організував для кожного з них по півпуда дефіцитного білого друкарського паперу [14].

Університет за І.І.Огієнка активно підтримував національне відродження, виступав на захист всього українського. Сам керівник брав безпосередню участь у державному управлінні (міністр народної освіти, міністр ісповідань, головноуповноважений уряду УНР). У закладі відзначили другу річницю І Універсалу Української Центральної Ради, взяли участь у заходах із присяги Директорії, уряду і війська УНР на вірність українському народові (ректор присягнув від імені професорсько-викладацької корпорації).. Делегація вишу на чолі з І.І.Огієнком взяла участь у роботі Державної наради, яку у Кам'янці-Подільському провели керівники УНР. Як міністр, Іван Іванович підписав звернення до українського народу із закликом підніматися на бій проти денікінської загрози; як ректор, ініціював ухвалу ради професорів «Звернення до світових держав з протестом проти нищення генералом Денікіним української культури». У пресі викладачі розміщували матеріали, присвячені самостійній Україні. На базі університету були проведені курси підготовки волосних інструкторів-інформаторів для 6 повітів, курси для місцевих священиків з метою переходу на українську вимову богослужбових текстів. Професура читала публічні лекції для робітників, ремісників, держслужбовців, військовиків та інших груп зацікавлених громадян, розширюючи їх світогляд і переконуючи у необхідності захисту всього українського. У

цьому активну участь брав керівник єдино діючого українського державного університету [17, с.353-354, 357].

Як голова Подільської управи Українського Червоного Хреста, дбав про підготовку на базі університету сестер-жалібниць для військового часу, ревізував стан військових шпиталів, ініціював збір коштів на підтримку хворих і поранених козаків Дієвої армії УНР. Нмагався розбудувати червонохрестівські організації у всіх повітах регіону, щоб у разі примножити збір матеріальної допомоги для постраждалих від воєнних дій.

Професор І.І.Огієнко дбав про захист пам'яток української старовини, архівних комплексів, ініціював створення університетського архіву, який взяв на збереження сотні цінних архівних джерел з історії Поділля, зокрема кількатомну слідчу справу народного ватажка Устима Кармалюка (Карманюка). За його участі було відкрито багатий цінними експонатами кабінет (музей) мистецтв, який нараховував понад 3 тис. одиниць зберігання. Сам ректор передав сюди свою нумізматичну колекцію, яка нараховувала 135 монет з різних країн світу [13].

Ректор сприяв розвитку українського освітнього середовища: був почесним директором українських чотирирічних курсів для дорослих з правами для учнів середніх шкіл, згодом перетворених на гімназію (після їх закінчення випускники могли вступати до українського університету); сприяв відкриттю і роботі на базі університету дворічних учительських курсів з підготовки кадрів для вищих початкових шкіл; надавав різне сприяння у роботі Кам'янець-Подільському українському народному університету, який виконував роль науково-просвітнього закладу і давав знання для кілької сотень молодих людей, які не мали середньої освіти [17, с.424, 426, 430]

Працюючи у виші на найвищій посаді, І.І.Огієнко демонстрував величезну відповідальність за доручену державою справу, виявляв неабиякі організаторські якості, опановував демократичний стиль керівництва, який базувався на пріоритеті загальнонаціонального, державного над особистим, людиноцентризмі, повазі думки колективу і кожного його члена, розумінні значення освітнього чинника у прогресі країни, виявляв уміння співпрацювати з представниками національних громад, різних політичних орієнтацій, досягати певного компромісу, неухильно дотримуватися національного законодавства, зокрема основоположних принципів нової української вищої школи. Колеги ставилися до свого шефа загалом прихильно. Критику сприймав загалом спокійно, до похвали ставився без особливих емоцій, загалом не переоцінюючи значення власної керівної

діяльності. Ніколи не ставав на шлях помсти незгідним з його вказівками чи розпорядженнями. Не замінював собою інших працівників, цінував ініціативу, свіжі ідеї, темп втілення їх у життя. Не сприймав фальші у стосунках між людьми, намагався залучати до спільної праці усіх, особливо професіоналів, практикуючи як конкретні доручення, так і звіти про їх виконання, що посилювало персональну відповідальність і допомагало просувати справи уперед. У принципових питаннях демонстрував безкомпромісність. Його модель управління вишем у більш-менш завершеному вигляді не мала аналогів у тодішній університетській практиці, була досить продуманою, дієвою, перспективною і стосувалася не лише периферійного закладу, а й мала непересічне значення для будь-якого національного вишу.

Отже, невтомно працюючи над проектом заснування і відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, а також очолюючи цей виш у 1918-1920 рр., І.І.Огієнко зарекомендував себе талановитим, ініціативним і невтомним діячем національного відродження, якому було під силу добитися розв'язання великого комплексу організаторських, кадрових, освітньо-методичних, фінансових і матеріально-технічних питань, сприяючи піднесенню української вищої школи на більш високий якісний рівень у складних кризових умовах, спричинених світовою війною і вторгненням російських армій, вимушеною мобілізацією усіх основних державних ресурсів для захисту національного суверенітету. В центрі уваги ректора була людина. Його багатогранна управлінська діяльність, яка включала в себе як роботу у виші, так і різних міністерствах та уряді УНР, допомогла К-ПДУ існувати безперервно упродовж більш як двох років в умовах збройної боротьби за Україну та її демократичну державу, сприяла виконанню вишем не лише своїх прямих функцій, а й яскравої ролі надійного осередка національного відродження.

Список використаних джерел і літератури

1. Вільна Українська школа: орган Всеукраїнської учительської спілки. 1917. Ч.1. С.33.
2. Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління). Нью-Йорк: УВАН, 1976. 214 с.
3. Грушевський М. Споми́ни // Київ: літерат.-художн. і громад.-політ. журнал письменників України. 1989. №11. С.24-35.
4. Державний архів міста Києва. Ф.Р-936. Оп.1. Спр.1. Арк.18.
5. Державний архів міста Києва. Ф.Р-936. Оп.1. Спр.1. Арк.45.

6. Державний архів міста Києва. Ф.Р-936. Оп.1. Спр.28. Арк.30зв-31.
7. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-302. Оп.1. Спр.5. Арк.2.
8. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.3. Арк.10, 35-35зв.
9. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.3. Арк.86.
10. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.5. Арк.22.
11. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.6. Арк.7.
12. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.27. Арк.1.
13. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.28. Арк.26 зв.
14. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.89. Арк.29-29 зв.
15. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.100. Арк.2.
16. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.1. Спр.108. Арк.4.
17. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
18. Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності. / [Уклад. і автори статті С.А.Копилов і О.М.Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 384 с.
19. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / [Уклад. й автори статті С.А.Копилов, О.М.Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 848с.
20. Листування Івана Огієнка (1909-1921) / [Упоряд. та автор передм. В. Р. Адамський]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 687 с.
21. Ляхоцький В. І.Стешенко та І.Огієнко. Співпраця на ниві української освіти // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 року. Київ, 1997. Ч.ІІ. С.250-272.

22. Ляхощкий В.П. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. 528 с.:іл.
23. Наш шлях. Кам'янець-Подільський, 1920. 18 берез.
24. Наше життя: місячник. Кам'янець на Поділлі, 1920. Ч.1. С.23.
25. Нова Рада. Київ, 1917. 24 верес.
26. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. Київ, 1917. 32 с.
27. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Рятуння України / [Упоряд., авт. передм. і комент. М.С.Тимошик]. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с., іл. вкл.
28. Огієнко І. Українська культура. Академічна промова на одкритті Українського Народного Університету в Києві / Видання Укр. Військ. Генерального комітету. Київ: Друкарня Укр. Центр. Ради, 1917. 31 с.
29. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура. Варшава, 1935. Кн.5 (14). С.332-346.
30. Свято Поділля. Кам'янець на Поділлі, 1918. 22 жовт.
31. Тимошик М.С. «Лишуть навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег: Укр. Правосл. Собор св. Покрови; Київ: Наук.-видавн. центр «Наша культура і наука», 2000. 548 с.: іл.
32. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах/ [Упоряд.: Верстюк В.Ф. (керівник) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1995. Т.1. 589 с.
33. Университетские известия / Университет св. Владимира. 1917. №11-12. С.1-11.
34. Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сборник. Москва: Москва, 1998. С.330-384.
35. ЦДАВО України. Ф.2201. Оп.1. Спр.329. Арк.55.
36. ЦДАВО України. Ф.2581. Оп.1. Спр.10. Арк.51-54 зв.
37. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.187. Арк.4.
38. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.187. Арк.81-81 зв.
39. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.188. Арк.224.
40. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.224. Арк.19
41. Щоголев С.Н. История «украинского» сепаратизма. Москва: Имперская традиция, 2004. 472 с.

Sergey Kopylov, Alexander Zavalniuk

Professor Ivan Ohienko - the first Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University rector (1918-1920)

The results of previous researches of these authors about the administrative activity of the first Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University rector I. I. Ohienko in 1918-1920 are summarized.

The article deals with the complexity of the young leader organizational work, which deals with such areas as preparation of measures to establish higher education in the provincial center of Podillia, the development of a corresponding normative-legal basis for the university, personnel training of specialists, formation and growth of student contingents, increase of the number of educational specialties, creation and development of informational and educational-methodical base, organization and improvement of educational process, establishment of scientific and research work and publishing, support of state-building processes and educational sphere, protection of cultural-historical heritage of Ukrainian people, organization of material assistance to participants of educational process and technical workers.

The issue on the development of the rector's qualitative characteristics, the acquisition of a democratic style of leadership, as well as his contribution to the opening of the city and provision of conditions for the work of educational institutions of various types and the creation and development of the material and technical base of the university, are being discussed.

Key words: *Ivan Ohienko, Kamianets-Podilskyi State Ukrainian university, state laws, professorial teaching corporation, students, educational process, scientific life, public activity, material and technical base.*

Одержано 18 березня 2018 р.